

PRELIMS 2026 • SUBJECT SAMPLE

ભારતનો ઇતહાસ

History of India

૨૦ પાનાંનો સેમ્પલ • 20 Pages

● **Complete Course**
8 Subjects · 500+ Pages

● **Latest Syllabus**
GPSC Prelims 2026

● **Instant Download**
PDF · Lifetime Access

Get the FULL course today

Rs.299 ~~Rs.4,999~~

SAVE 94% • Limited Time Offer

WhatsApp: +91 9409658027

jobpdfbookacademy.in/gpsc-rocket

BUY NOW

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ : GPSC પરીક્ષા માટે

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ભારતનો ઇતિહાસ - સંપૂર્ણ મેગા હેન્ડબુક

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ:
GPSC પરીક્ષા માટેનો વિશ્વાસપાત્ર સ્ત્રોત

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition • 2026

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ભારતનો ઇતિહાસ - સંપૂર્ણ મેગા હેન્ડબુક

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01	ભારતીય ઇતિહાસનો પરિચય અને અભ્યાસના સ્ત્રોતો	13	દિલ્હી સલ્તનત: ઈસ્લામી શાસનનો આરંભ
02	પ્રાગૈતિહાસિક ભારત: પૃથ્વી પર માનવીનો ઉદ્ભવ	14	વિજયનગર અને બહમની સામ્રાજ્ય
03	સિંધુ ખીણની સભ્યતા: પ્રથમ શહેરીકરણ	15	મુઘલ સામ્રાજ્ય: વૈભવ અને વહીવટ
04	વૈદિક યુગ અને ઉત્તર વૈદિક કાળ	16	મરાઠા સામ્રાજ્ય અને શિવાજી મહારાજ
05	મહાજનપદ કાળ અને મગધનું ઉત્થાન	17	યુરોપિયન પ્રજાનું ભારતમાં આગમન
06	જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ: નવા વિચારોનો ઉદય	18	બ્રિટિશ વિસ્તારવાદી નીતિ અને ગવર્નર જનરલ્સ
07	મૌર્ય સામ્રાજ્ય: ભારતનું પ્રથમ અખંડ સામ્રાજ્ય	19	૧૮૫૭નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ: પ્રથમ ક્રાંતિ
08	સંગમ કાળ અને મહાન દક્ષિણ ભારતીય રાજવંશો	20	સામાજિક-ધાર્મિક સુધારણા અને જનજાગૃતિ
09	મૌર્યોત્તર કાળ: વિદેશી આક્રમણો અને પ્રાદેશિક સત્તાઓ	21	ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને મધ્યમમાર્ગી તબક્કો
10	ગુપ્ત સામ્રાજ્ય: ભારતનો સુવર્ણ યુગ	22	જહાલવાદ, ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ અને બંગલંગ
11	હર્ષવર્ધન અને અંતિમ પ્રાચીન ભારતીય સત્તાઓ	23	ગાંધી યુગ: અહિંસક સંઘર્ષ અને જનઆંદોલન
12	મધ્યકાલીન સત્તાઓ: રાજપૂત યુગ અને દક્ષિણના ચાલુક્ય	24	આઝાદી, ભાગલા અને બંધારણીય વિકાસ
		25	GPSC સ્પેશિયલ: અગાઉના વર્ષોના પ્રશ્નો અને પ્રેક્ટિસ ટેસ્ટ

CHAPTER

01

ભારતીય ઇતિહાસનો પરિચય અને અભ્યાસના સ્ત્રોતો

ઇતિહાસના મૂળભૂત ખ્યાલો અને ભૂતકાળને સમજવા માટેના વિવિધ સાધનો વિશેની વિગતવાર સમજૂતી.

ભારતીય ઇતિહાસનો પરિચય અને અભ્યાસના સ્ત્રોતો

શું તમે જાણો છો કે ગુજરાતના ધોળાવીરામાં વિશ્વનું સૌથી જૂનું 'સાઇનબોર્ડ' મળી આવ્યું છે, જે દર્શાવે છે કે હજારો વર્ષો પહેલાં પણ ભારતીય ઉપખંડમાં સાક્ષરતા અને વ્યવસ્થાપનનું સ્તર અત્યંત વિકસિત હતું? ઇતિહાસ માત્ર વિતેલી ઘટનાઓની યાદી નથી, પરંતુ તે વર્તમાનને સમજવા અને ભવિષ્યના નિર્માણ માટેનો જીવંત દસ્તાવેજ છે. GPSC વર્ગ ૧ અને ૨ ની પરીક્ષામાં ઇતિહાસ વિષય માત્ર ગુણ મેળવવા માટે જ નહીં, પરંતુ એક સનદી અધિકારી તરીકે ભારતની વૈવિધ્યસભર સંસ્કૃતિ અને વહીવટી વારસાને સમજવા માટે પણ અનિવાર્ય છે.

KEY TAKEAWAY

ઇતિહાસના પુરાતત્વીય અને સાહિત્યિક સ્ત્રોતો વચ્ચેનો તફાવત અને તેમનું મહત્વ સમજશો • પ્રાચીન ભારતના અભ્યાસ માટે શિલાલેખો અને સિક્કાઓનું વિશ્લેષણ કરી શકશો • વિદેશી મુસાફરોની નોંધો અને ભારતીય શાસકોના વહીવટી માળખા વિશે ઊંડી સમજ કેળવશો • GPSC ની પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાતા કાલક્રમિક (Chronological) પ્રશ્નો ઉકેલવા માટેની પદ્ધતિ શીખશો.

IMPORTANT

પરીક્ષા સંબંધિત સત્તાવાર વિગતો અને અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર માટે હંમેશા gpsc.gujarat.gov.in વેબસાઇટની મુલાકાત લો.

૧. ઇતિહાસની વ્યાખ્યા અને તેનું મહત્વ

ઇતિહાસ એટલે 'ઇતિ + હ + આસ' (ખરેખર આવું બન્યું હતું). સામાન્ય અર્થમાં, માનવ સમાજના ભૂતકાળની તમામ ઘટનાઓનું ક્રમબદ્ધ આલેખન એટલે ઇતિહાસ. GPSC માં ઇતિહાસનું મહત્વ તેની વિષયવસ્તુની વ્યાપકતાને લીધે છે. તે માત્ર યુદ્ધો કે રાજાઓની વિગતો નથી, પરંતુ તે તત્કાલીન સામાજિક, આર્થિક, અને રાજકીય સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ છે.

ઇતિહાસના અભ્યાસના ત્રણ મુખ્ય પડાવ:

૧. પ્રાગૈતિહાસિક કાળ (Pre-historic): જે સમયનો કોઈ લેખિત પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી (દા.ત. પાષાણ યુગ).
૨. આધ્ય-ઐતિહાસિક કાળ (Proto-historic): લેખિત લિપિ છે પણ તે ઉકેલી શકાઈ નથી (દા.ત. સિંધુ ખીણની સભ્યતા).
૩. ઐતિહાસિક કાળ (Historic): જેનો લેખિત પુરાવો છે અને તે વાંચી શકાય છે (દા.ત. મૌર્ય કાળથી અત્યાર સુધી).

Case Study: ઇતિહાસનું પુનર્નિર્માણ

૧૯૨૧ માં દયારામ સહાનીએ હડપ્પા અને ૧૯૨૨ માં રખાલદાસ બેનરજીએ મોહેં-જો-દડોની શોધ કરી ત્યારે ભારતનો ઇતિહાસ એકાએક ૨૦૦૦ વર્ષ પાછળ ધકેલાયો. અગાઉ આપણે વૈદિક કાળને શરૂઆત માનતા હતા, પણ પુરાતત્વીય ઉત્ખનનને કારણે સાબિત થયું કે ભારત પાસે વિશ્વની સૌથી જૂની શહેરી સભ્યતા હતી.

PRO TIP

GPSC ની મુખ્ય પરીક્ષામાં 'ઇતિહાસનું મહત્વ' પૂછાય ત્યારે 'વહીવટી શીખ' (Administrative Lessons) ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જવાબ લખવો, જેથી તમારી તૈયારી એક અધિકારી જેવી જણાય.

૨. પુરાતત્વીય સ્ત્રોતો: શિલાલેખો, સિક્કા અને સ્મારકો

પુરાતત્વીય સ્ત્રોતો ઇતિહાસના સૌથી વિશ્વાસપાત્ર સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે કારણ કે તેમાં છેકછાક કે ફેરફાર શક્ય નથી.

શિલાલેખો (Inscriptions):

જે પથ્થરો કે ધાતુના પતરા (તામ્રપત્ર) પર કોતરવામાં આવ્યા હોય તેને શિલાલેખ કહેવાય છે. શિલાલેખોના અભ્યાસને 'એપિગ્રાફી' (Epigraphy) કહેવામાં આવે છે.

અશોકના શિલાલેખો: બ્રાહ્મી, ખરોષ્ટી, અરેમિક અને ગ્રીક લિપિમાં લખાયેલ છે.

જુનાગઢનો ગિરનાર શિલાલેખ: અહીં અશોક, રુદ્રદામા અને સ્કંદગુપ્ત એમ ત્રણ શાસકોના લેખો છે, જે સિંચાઈ વ્યવસ્થા (સુદર્શન તળાવ) વિશે માહિતી આપે છે.

સિક્કાઓ (Numismatics):

સિક્કાઓના અભ્યાસ ને 'ન્યુમિસ્મેટિક્સ' કહે છે. સિક્કાઓ દ્વારા તત્કાલીન આર્થિક સમૃદ્ધિ અને શાસકની રુચિ જાણી શકાય છે.

આહત સિક્કા (Punch Marked Coins): ભારતની નૌકાદળ શક્તિ અને વેપાર દર્શાવતા પંચ માર્ક સિક્કા પ્રારંભિક સ્ત્રોત છે.

ગુપ્ત સિક્કા: સમુદ્રગુપ્તના સિક્કા પર તે 'વીણા' વગાડતો જોવા મળે છે, જે તેની સંગીતપ્રિયતા દર્શાવે છે.

સ્મારકો અને સ્થાપત્ય:

ગુજરાતમાં લોથલની ગોદી (Dockyard) એ પ્રાચીન ભારતીય ઈજનેરી કળાનો ઉત્તમ નમૂનો છે. તેવી જ રીતે દક્ષિણ ભારતના મંદિરોની દ્રવિડ શૈલી રાજકીય અને ધાર્મિક પ્રભાવ દર્શાવે છે.

WARNING

સીમાચિહ્ન રૂપ સ્થાપત્યો અને તેમના નિર્માણકર્તાના નામમાં ઘણીવાર અસ્પષ્ટતા હોય છે. પરીક્ષામાં હંમેશા અધિકૃત પાઠ્યપુસ્તકો (GCERT/NCERT) ના તથ્યોને જ માન્ય રાખવા.

૩. સાહિત્યિક સ્ત્રોતો: ભારતીય અને વિદેશી મુસાફરોની નોંધો

સાહિત્યિક સ્ત્રોતો આપણને જે-તે કાળના સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક જીવનની ઊંડી સમજ આપે છે.

ધાર્મિક અને બિન-ધાર્મિક સાહિત્ય:

૧. વેદો અને પુરાણો: આર્યોનું આગમન અને સામાજિક માળખું. ૨. અર્થશાસ્ત્ર (કૌટિલ્ય): મૌર્ય વહીવટીતંત્રનું બાઈબલ માનવામાં આવે છે. ૩. રાજતરંગિણી (કલ્હણ): કાશ્મીરનો ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ લેખનની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું પ્રથમ પુસ્તક.

વિદેશી મુસાફરો (Foreign Accounts):

ભારત હંમેશા આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. વિદેશી મુસાફરોએ ભારત વિશે જે લખ્યું છે તે ઇતિહાસના તટસ્થ પુરાવા પૂરા પાડે છે.

મુસાફરનું નામ	સમયગાળો / શાસક	પ્રખ્યાત કૃતિ	વિશેષતા
મેગેસ્થનીઝ	ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય	ઇન્ડિકા	મૌર્યકાલીન પાટલીપુત્રના વહીવટનું વર્ણન
ફાહિયાન	ચંદ્રગુપ્ત બીજો (વિક્રમાદિત્ય)	ફો-કુઓ-કી	ગુપ્તકાળની સામાજિક સ્થિતિ
હ્યુ-એન-સંગ	હર્ષવર્ધન	સી-યુ-કી	નાલંદા વિદ્યાપીઠ અને તે સમયના ભારતનું વર્ણન
ઈત્સિંગ	૭મી સદી	-	બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર

Example: કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

GPSC માં અવારનવાર પૂછાય છે કે 'અર્થશાસ્ત્ર' એ કયો વિષય છે? નામ પરથી તે આર્થિક પુસ્તક લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે 'રાજનીતિ અને વહીવટ' (Polity & Administration) પરનું પુસ્તક છે. આ જ પરીક્ષાલક્ષી તફાવત (Critical Distinction) સાચો સ્કોર અપાવે છે.

૪. ઇતિહાસ લેખન અને સમયરેખા (BC/AD) ની સમજૂતી

ઇતિહાસમાં સમયરેખા સમજવી એ પાયાની જરૂરિયાત છે. મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ BC અને AD વચ્ચે મૂંઝવણ અનુભવે છે.

સમયગાળાના પારિભાષિક શબ્દો:

BC (Before Christ): ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાંનો સમય. તેને હવે **BCE** (Before Common Era) પણ કહેવાય છે. આમાં વર્ષો ઊંડા ઉતરતા ક્રમમાં ગણાય છે (દા.ત. ૩૨૭ BC પછી ૩૨૬ BC આવે).

AD (Anno Domini): ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પછીનો સમય. તેને **CE** (Common Era) કહેવાય છે. આમાં વર્ષો વધતા ક્રમમાં હોય છે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક સ્ત્રોતો:

ગુજરાતનો ઇતિહાસ અત્યંત સમૃદ્ધ છે. વલ્લભી વિદ્યાપીઠના પુરાવા અને વિદેશી મુસાફરો દ્વારા થયેલ રાણકી વાવ કે સોમનાથ મંદિરના વર્ણનો ગુજરાતને કેન્દ્રમાં રાખે છે. 'પ્રબંધ ચિંતામણી' જેવા ગ્રંથો મધ્યકાલીન ગુજરાતનો ચિતાર આપે છે.

NOTE

હાલના સંશોધનો મુજબ હરિયાણાના રાખિગઢી ખાતે મળી આવેલા અવશેષો સિંધુ ખીણ સભ્યતાને અગાઉના અંદાજ કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન ગણાવે છે. ઇતિહાસ હંમેશા નવા સંશોધનો સાથે બદલાઈ શકે છે.

પ. GPSC તૈયારી માટે ઇતિહાસના સ્ત્રોતોનું તુલનાત્મક કોષ્ટક

નીચેનું કોષ્ટક તમને ક્વિક રિવિઝન (Quick Revision) માં મદદ કરશે:

શ્રેણી	સ્ત્રોત પ્રકાર	મુખ્ય ઉદાહરણો	પરીક્ષામાં પ્રશ્નનો પ્રકાર
પુરાતત્વીય	ઉત્ખનન	લોથલ, ધોળાવીરા	કયા સ્થળેથી શું મળ્યું? (જોડકાં જોડો)
અભિલેખિત	તામ્રપત્રો	મૈત્રક કાળના દાનશાસનો	કયા વંશની માહિતી આપે છે?
સાહિત્યિક	જૈન/બૌદ્ધ ગ્રંથો	દીપવંશ, મહાવંશ, હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ	લેખક અને કૃતિનું નામ
સ્થાપત્ય	મંદિરો/વાવ	અડાલજની વાવ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર	બાંધકામની શૈલી અને સમયગાળો

Action Steps

૧. **NCERT/GCERT વાંચન:** ધોરણ ૬ થી ૧૨ ના સામાજિક વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસના પુસ્તકો વાંચીને પાઠો મજબૂત કરો.
 ૨. **નકશા પૂર્તિ:** ભારતના નકશામાં હડપ્પીય સભ્યતાના મુખ્ય સ્થળોને ચિહ્નિત કરો (ખાસ કરીને ગુજરાતના).
 ૩. **સમયરેખા ચાર્ટ:** પ્રાચીન ભારતની મહત્વની ઘટનાઓનો એક કાલક્રમિક ચાર્ટ તમારા રૂમમાં લગાવો.
 ૪. **સ્ત્રોતોની નોંધ:** એક અલગ ડા-યરીમાં કયા વિદેશી મુસાફરે કયા ભારતીય રાજાના દરબારની મુલાકાત લીધી તેની યાદી બનાવો.
 ૫. **પાછલા વર્ષના પ્રશ્નો:** છેલ્લા પાંચ વર્ષના GPSC પ્રારંભિક પરીક્ષાના ઇતિહાસના પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરો.

Frequently Asked Questions

Q: શું ઇતિહાસમાં બધી જ તારીખો યાદ રાખવી જરૂરી છે?

ના, બધી જ તારીખો યાદ રાખવી અશક્ય અને બિનજરૂરી છે. માત્ર સીમાચિહ્ન રૂપ ઘટનાઓ (દા.ત. મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના, ૧૮૫૭નો વિપ્લવ, કાલક્રમિક ઘટનાઓ) ની તારીખો અને સાલવારી યાદ રાખવી પૂરતી છે.

Q: ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે કયા પુસ્તકો શ્રેષ્ઠ છે?

પ્રાથમિક તૈયારી માટે GCERT ના પુસ્તકો અને ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડના પુસ્તકો ઉત્તમ છે.

Q: સિંધુ ખીણની સભ્યતા વિશે સૌથી વધુ પ્રશ્નો શામાંથી પુછાય છે?

સામાન્ય રીતે નગરોની વિશેષતા (દા.ત. ધોળાવીરાનું પાણીનું વ્યવસ્થાપન) અને કયા સ્થળેથી કઈ વસ્તુઓ મળી (દા.ત. લોથ-લની ગોદી) તેના પર વધુ ભાર હોય છે.

Practice Questions

નીચેના પૈકી કયા સ્થળેથી સિંધુ ખીણ સભ્યતાનું 'સ્ટેડિયમ' અને 'દસ મોટા અક્ષરોવાળું સાઇનબોર્ડ' મળી આવ્યું છે?

☐ A લોથલ

☐ B ધોળાવીરા

☐ C રંગપુર

☐ D સુરકોટડા

Answer: B

Explanation: ધોળાવીરા (કચ્છ) ખાતેથી હડપ્પીય લિપિના ૧૦ મોટા ચિહ્નોવાળું સાઇનબોર્ડ અને રમતગમતનું મેદાન (સ્ટેડિયમ) મળી આવ્યું છે.

કયા વિદેશી મુસાફરે તેના પુસ્તકમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં ભારતમાં સાત જાતિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે?

A ફાયાન

B મેગેસ્થનીઝ

C હ્યુ-એન-સંગ

D ટોલેમી

Answer: B

Explanation: મેગેસ્થનીઝે તેના પુસ્તક 'ઇન્ડિકા'માં મૌર્યકાલીન સમાજને સાત વર્ગોમાં વિભાજિત દર્શાવ્યો છે.

અશોકનો શિલાલેખ ગુજરાતના કયા શહેરમાં આવેલો છે?

A પાટણ

B વડોદરા

C જુનાગઢ

D ભુજ

Answer: C

Explanation: અશોકનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ જુનાગઢના ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં આવેલો છે.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે ઇતિહાસની પાયાની સમજ મેળવી. ઇતિહાસના મુખ્ય ત્રણ ભાગો (પ્રાગૈતિહાસિક, આદ્ય-ઐતિહાસિક અને ઐતિહાસિક) વિશે ચર્ચા કરી. આપણે જોયું કે શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને સ્મારકો જેવા પુરાતત્વીય સ્ત્રોતો શા માટે સૌથી વધુ વિશ્વસનીય છે. વિદેશી મુસાફરોની નોંધો ભારતીય ઇતિહાસને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવામાં મદદ કરે છે. છેલ્લે, આપણે સમયરેખા (BC/AD) અને ગુજરાતના વિશિષ્ટ સ્ત્રોતો પર પ્રકાશ પાડ્યો.

IMPORTANT

ઇતિહાસના તથ્યો યાદ રાખવા માટે 'ગોખવા' ને બદલે ઘટનાઓ વચ્ચેના 'કાર્ય-કારણ સંબંધ' (Cause and Effect) ને સમજવા પર ધ્યાન આપવું, જે આગામી પ્રકરણમાં સિંધુ ખીણની સભ્યતાના અભ્યાસમાં પાયારૂપ બનશે.

CHAPTER

02

પ્રાગૈતિહાસિક ભારત: પૃથ્વી પર માનવીનો ઉદ્ભવ

માનવ સંસ્કૃતિના આરંભથી લઈને કૃષિ અને પશુપાલનના વિકાસ સુધીની સફર.

પ્રાગૈતિહાસિક ભારત: પૃથ્વી પર માનવીનો ઉદ્ભવ

શું તમે ક્યારેય વિચાર્યું છે કે આધુનિક ટેકનોલોજીથી સજ્જ માનવ સંસ્કૃતિનો પાયો લાખો વર્ષો પહેલા નર્મદાના કિનારે અથવા શિવાલિકની ટેકરીઓમાં નંખાયો હતો? ભારતીય ઉપખંડમાં માનવ અસ્તિત્વના પુરાવાઓ આશરે ૨.૫ લાખ થી ૫ લાખ વર્ષ જૂના છે, જે દર્શાવે છે કે આપણે માત્ર એક રાષ્ટ્ર નથી, પણ માનવ ઉત્ક્રાંતિના જીવંત સાક્ષી છીએ. આ પ્રકરણમાં આપણે શિકારી-સંગ્રાહક અવસ્થાથી લઈને સ્થાયી અને સમૃદ્ધ કૃષિ જેવી સામાજિક વ્યવસ્થાના ઉદ્ભવ સુધીની સફરને GPSC પરીક્ષાના દ્રષ્ટિકોણથી સમજીશું.

KEY TAKEAWAY

ભારતનો પ્રાગૈતિહાસિક કાલક્રમ અને ભૌગોલિક વિતરણ સમજવું • પાષાણ યુગના ત્રણ મુખ્ય તબક્કાઓ (પુરાપાષાણ, મધ્યપાષાણ, નૂતનપાષાણ) ના સાધનો અને વિશેષતાઓ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો • ભારતના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના મુખ્ય પુરાતત્વીય સ્થળોની વિશિષ્ટતાઓની યાદી બનાવવી • તામ્ર-પાષાણ યુગના ઉદ્ભવ અને લોહ યુગના આગમન સાથે થયેલા સામાજિક ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરવું.

૧. પાષાણ યુગ: પુરાપાષાણ, મધ્યપાષાણ અને નૂતનપાષાણ યુગ

ભારતનો ઇતિહાસ પાષાણ યુગથી શરૂ થાય છે, જ્યાં માનવી ટેકનોલોજીના નામે પથ્થરના હથિયારોનો ઉપયોગ કરતો હતો. ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ આ સમયગાળો પ્લેઇસ્ટોસીન (Pleistocene) અને હોલોસીન (Holocene) યુગ સાથે સંકળાયેલો છે. GPSC ની પરીક્ષા માટે આ યુગોનો તફાવત અને તેમના ભૌગોલિક સ્થળો અત્યંત મહત્વના છે.

પુરાપાષાણ યુગ (Palaeolithic Age): આશરે ૨.૫ લાખ ઈ.સ. પૂર્વે - ૧૦,૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે

આ યુગના માનવીઓ 'ક્વાર્ટઝાઇટ પથ્થર' (Quartzite) નો ઉપયોગ કરતા હોવાથી તેમને 'ક્વાર્ટઝાઇટ મેન' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ મુખ્યત્વે શિકાર અને ખાદ્ય સંગ્રહ પર નિર્ભર હતા. આ સમયગાળાને ત્રણ પેટા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે:

નિમ્ન પુરાપાષાણ: હાથ કુહાડી (Hand-axes) અને ચીપર (Cleavers) નો ઉપયોગ. સોહન નદી ખીણ (પાકિસ્તાન) અને બેલન નદી ખીણ (યુ.પી.) મુખ્ય સ્થળો છે.

મધ્ય પુરાપાષાણ: શિલ્ક (Flakes) આધારિત ઉદ્યોગોનો વિકાસ.

ઉચ્ચ પુરાવાઓ: બ્લેડ (Blades) અને બ્યુરિન્સ (Burins) નો ઉપયોગ. આ સમયે આધુનિક માનવી એટલે કે 'હોમો સેપિયન્સ' (Homo Sapiens) નો ઉદય થયો.

મધ્યપાષાણ યુગ (Mesolithic Age): ૧૦,૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે - ૬,૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે

આ યુગને સંક્રાંતિકાલ માનવામાં આવે છે. આ સમયે વાતાવરણ ગરમ થતા વનસ્પતિ અને પ્રાણી જગતમાં પરિવર્તન આવ્યું. આ યુગની સૌથી મોટી વિશેષતા 'માઈક્રોલિથ્સ' (Microliths) એટલે કે અતિ સૂક્ષ્મ પાષાણ હથિયારો છે. મધ્ય પ્રદેશનું ભી-મબેટકા તેની ગુફા ચિત્રકળા માટે જગપ્રસિદ્ધ છે.

નૂતનપાષાણ યુગ (Neolithic Age): ૬,૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે - ૧,૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે

આ યુગમાં માનવ જીવનમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો આવ્યા. તેણે ખેતી અને પશુપાલન શરૂ કર્યું, માટીના વાસણો બનાવ્યા અને સ્થાયી વસવાટની શરૂઆત કરી. કાશ્મીરનું બુર્જહોમ અને બિહારનું ચિરાંદ આ યુગના મહત્વના કેન્દ્રો છે.

PRO TIP

GPSC માં ઘણીવાર 'બુર્જહોમ' વિશે પૂછાય છે, જ્યાં માલિકની સાથે તેના પાલતુ કૂતરાને દફનાવવાના પુરાવા મળ્યા છે.

૨. તામ્ર-પાષાણ યુગ (Chalcolithic Age) અને તેના મુખ્ય લક્ષણો

જ્યારે માનવીએ પથ્થરની સાથે ધાતુ (સૌપ્રથમ તાંબુ) નો ઉપયોગ શરૂ કર્યો, ત્યારે તે યુગને તામ્ર-પાષાણ યુગ કહેવામાં આવે છે. આ યુગ હડપ્પીય સભ્યતાના સમકાલીન અથવા તેના પછી પણ અસ્તિત્વમાં હતો.

ખેતી અને અર્થતંત્ર: લોકો ઘઉં, ચોખા, બાજરી અને કઠોળની ખેતી કરતા હતા. પશુપાલનમાં ગાય, ઘેટાં અને બકરા મુખ્ય હતા.

સામાજિક માળખું: આ યુગના લોકો માટીના ઘરોમાં રહેતા હતા. મહારાષ્ટ્રના ઈનામગામ માં કિલ્લેબંધીવાળા ઘરોના પુરાવા મળ્યા છે.

માટીના વાસણો: આ યુગની ઓળખ 'કાળા અને લાલ માટીના વાસણો' (Black and Red Ware) છે.

કોષ્ટક: મુખ્ય તામ્ર-પાષાણ સંસ્કૃતિઓ

સંસ્કૃતિનું નામ	સમયગાળો (આશરે)	મુખ્ય ક્ષેત્ર
આહડ-બનાસ સંસ્કૃતિ	૨૧૦૦ - ૧૫૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે	રાજસ્થાન
કાયથા સંસ્કૃતિ	૨૦૦૦ - ૧૮૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે	મધ્ય પ્રદેશ (ચંબલ નદી)
માળવા સંસ્કૃતિ	૧૭૦૦ - ૧૨૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે	પશ્ચિમ મધ્ય પ્રદેશ
જોરવે સંસ્કૃતિ	૧૪૦૦ - ૭૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે	મહારાષ્ટ્ર

NOTE

તામ્ર-પાષાણ યુગના લોકો લેખનકળા અને લિપિથી અજાણ હતા, જે તેમને હડપ્પીય સભ્યતાથી અલગ પાડે છે.

૩. શિકારી જીવનમાંથી સ્થાયી જીવન તરફનું સ્થળાંતર

આ પરિવર્તન માનવ ઇતિહાસમાં 'નૂતનપાષાણ ક્રાંતિ' તરીકે ઓળખાય છે. આ કોઈ રાતોરાત થયેલું પરિવર્તન નહોતું, પરંતુ હજારો વર્ષોની પ્રક્રિયા હતી.

- ૧. પર્યાવરણીય ફેરફાર:** હિમયુગની સમાપ્તિ પછી પૃથ્વીનું તાપમાન વધ્યું, જે ઘાસના મેદાનો અને જંગલી અનાજના ઉછેર માટે સાનુકૂળ બન્યું.
- ૨. ખેતીની શોધ:** સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ જોયું કે બીજમાંથી છોડ ઉગે છે. સૌપ્રથમ ઘઉં અને જવની ખેતી બલૂચિસ્તાનના મેહરગઢ ખાતે શરૂ થઈ.
- ૩. પશુપાલન:** જંગલી પ્રાણીઓને પાળવાની શરૂઆત થઈ, જે દૂધ, માંસ અને ભાર વહન કરવા માટે ઉપયોગી બન્યા.
- ૪. સામાજિક સંગઠન:** ખેતી માટે જમીન પાસે લાંબો સમય રહેવું અનિવાર્ય બન્યું, જેમાંથી ગામડાઓનો ઉદભવ થયો.

Case Study: મેહરગઢ - ભારતીય ઉપખંડનું પ્રથમ કૃષિ કેન્દ્ર

મેહરગઢ (વર્તમાન પાકિસ્તાન) એ નૂતનપાષાણ યુગનું સૌથી જૂનું સ્થળ માનવામાં આવે છે (આશરે ૭૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે). અહીંથી જ લંબચોરસ ઘરો, અનાજના કોઠાર અને કપાસના ઉત્પાદનના વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન પુરાવા મળ્યા છે. તે દર્શાવે છે કે સિંધુ ખીણ સભ્યતાનો પાયો આ તામ્ર-પાષાણ અને નૂતનપાષાણ વસાહતો દ્વારા જ નંખાયો હતો.

૪. ભારતના મુખ્ય પ્રાગૈતિહાસિક સ્થળો અને ત્યાંથી મળેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ

ઐતિહાસિક ભૂગોળ એ GPSC માટે 'હોટ ફેવરિટ' વિષય છે. નીચે મુજબના સ્થળો અને ત્યાંની વિશિષ્ટતાઓ યાદ રાખવી અનિવાર્ય છે:

- ભીમબેટકા (મધ્ય પ્રદેશ):** અહીંની ગુફાઓમાં ૫૦૦ થી વધુ ચિત્રો મળ્યા છે, જેમાં શિકાર, નૃત્ય અને યુદ્ધના દ્રશ્યો છે.
- આદમગઢ (મધ્ય પ્રદેશ) અને બાગોર (રાજસ્થાન):** પશુપાલનના સૌથી જૂના પુરાવા મળ્યા છે.
- લાંઘણજ (ગુજરાત):** ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલું મધ્યપાષાણ યુગનું મહત્વનું સ્થળ, જ્યાંથી ૧૪ માનવ સાંકળ (કંકાલ) અને ગોંડાના અસ્થિ મળ્યા છે.
- પીકલીહલ (કર્ણાટક):** દક્ષિણ ભારતનું સ્થળ જ્યાંથી 'રાખના ઢગલા' (Ash Mounds) મળી આવ્યા છે, જે સૂચવે છે કે ત્યાં પશુપાલન મોટા પાયે થતું હતું.
- હથનોરા (મધ્ય પ્રદેશ):** નર્મદા નદીના કાંઠેથી 'માનવ ખોપરી' (Homo erectus) ના અવશેષો મળ્યા છે, જે ભારતમાં માનવ અસ્તિત્વનો સૌથી જૂનો પુરોવો ગણાય છે.

WARNING

પરીક્ષામાં 'લોથલ' કે 'ધોળાવીરા' ને પ્રાગૈતિહાસિક ગણવાની ભૂલ ન કરવી. તે 'આદ્ય-ઐતિહાસિક' (Proto-historic) એટલે કે સિંધુ ખીણ સભ્યતાના સ્થળો છે.

૫. યાદ રાખવા માટેની મુખ્ય ટિપ્સ અને પ્રશ્નોત્તરી

પ્રાગૈતિહાસિક અભ્યાસ કરતી વખતે યુગોનો કાલક્રમ અને ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ ધ્યાનમાં રાખવી:

- પુરાપાષાણ:** ક્વાર્ટઝાઇટ, શિકાર, ગુફા વસવાટ.
- મધ્યપાષાણ:** માઈક્રોલિથ્સ, પશુપાલનની શરૂઆત, ચિત્રકળા.

નૂતનપાષાણ: ખેતી, ચાકડા પર બનેલા વાસણો, પૈડાની શોધ, સ્થાયી જીવન.

તામ્ર-પાષાણ: તાંબુ + પથ્થર, ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ.

IMPORTANT

પ્રાગૈતિહાસિક તથ્યો માટે હંમેશા 'Archaeological Survey of India' (ASI) અથવા પ્રમાણિત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડના પુસ્તકોનો જ સંદર્ભ લેવો. Verify before acting.

Action Steps

૧. ગુજરાતના નકશામાં લાંઘણજ, રંગપુર અને લોથલ જેવા સ્થળોને માર્ક કરીને તેમના સમયગાળા મુજબ વર્ગીકૃત કરો. ૨. પાષાણ યુગના હથિયારોના પ્રકારો (Core and Flake tools) ની એક તુલનાત્મક યાદી બનાવો. ૩. ભીમબેટકાની ગુફા ચિત્રકળાની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ પર ૨૦૦ શબ્દોની ટૂંકી નોંધ લખો (મુખ્ય પરીક્ષા માટે ઉપયોગી). ૪. ભારતના ભૌગોલિક નકશા પર નર્મદા, બેલન અને સોહન નદી ખીણો શોધો, જે પ્રાચીન માનવ વસવાટના મુખ્ય કેન્દ્રો હતા. ૫. પાછલા ૫ વર્ષના GPSC પેપર્સમાંથી 'પ્રાગૈતિહાસિક કાળ' ના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરો.

Frequently Asked Questions

Q: ભારતમાં સૌપ્રથમ કઈ ધાતુનો ઉપયોગ થયો હતો?

તાંબુ (Copper) એ માનવી દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલી સૌપ્રથમ ધાતુ હતી. લોખંડનો ઉપયોગ ઘણો મોડો (આશરે ૧૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે) શરૂ થયો હતો.

Q: 'માઈક્રોલિથ્સ' એટલે શું?

માઈક્રોલિથ્સ એટલે ખૂબ જ નાના (૧ થી ૮ સેમી લાંબા) પથ્થરના હથિયારો, જે મધ્યપાષાણ યુગની મુખ્ય ઓળખ છે. તે હાડકા કે લાકડાના હાથામાં બેસાડીને વાપરવામાં આવતા હતા.

Q: રાખના ઢગલા (Ash Mounds) શું સૂચવે છે?

તે પ્રારંભિક પશુપાલક સમુદાયો દ્વારા ગોબર અને કચરાને બાળવાથી બનેલા ઢગલા છે, જે મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભારતમાં નૂતનપાષાણ કેન્દ્રો પર જોવા મળે છે.

Practice Questions

નીચેનામાંથી કયા સ્થળેથી ભારતમાં પશુપાલનના સૌથી જૂના પુરાવા મળ્યા છે?

A બુર્જહોમ

B બાગોર

C મેહરગઢ

D ચિરાંદ

Answer: B *Explanation:* રાજસ્થાનનું બાગોર અને મધ્ય પ્રદેશનું આદમગઢ પશુપાલનના પ્રારંભિક પુરાવા માટે જાણીતા છે.

'હોમો સેપિયન્સ' નો ઉદય કયા કાળમાં થયો હોવાનું મનાય છે?

- ☐ A નિમ્ન પુરાપાષાણ કાળ ☐ B મધ્ય પુરાપાષાણ કાળ
- ☐ C ઉચ્ચ પુરાપાષાણ કાળ ☐ D નૂતનપાષાણ કાળ

Answer: C *Explanation:* ઉચ્ચ પુરાપાષાણ કાળ (Upper Palaeolithic) માં હોમો સેપિયન્સનો ઉદય અને બ્લેડ સાધનોનો વિકાસ થયો હતો.

ગુજરાતના કયા પ્રાગૈતિહાસિક સ્થળ પરથી ગોંડાના અસ્થિ મળી આવ્યા છે?

- ☐ A ધોળાવીરા ☐ B લોથલ
- ☐ C લાંઘણજ ☐ D સુરકોટડા

Answer: C *Explanation:* મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલું લાંઘણજ મધ્યપાષાણ યુગનું સ્થળ છે જ્યાંથી ગોંડા જેવા જંગલી પ્રાણીઓના અવશેષ મળ્યા છે.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે માનવીએ કઈ રીતે એક રખડતું જીવન છોડીને સ્થાયી અને સુસંસ્કૃત સમાજની રચના કરી. પુરાપાષાણ યુગની ક્વાર્ટાઈઝ ટેકનોલોજીથી શરૂ થયેલી સફર નૂતનપાષાણ યુગની ખેતી અને તામ્ર-પાષાણ યુગની ધાતુ વપરાશ સુધી પહોંચી. ભીમબેટકાની ગુફા ચિત્રો અને મેહરગઢની ખેતી એ આપણા ભવ્ય ભૂતકાળના સ્તંભો છે. આ પાયાની સમજ હવે આપણને સિંધુ ખીણ સભ્યતા જેવી વિશ્વની પ્રથમ નગર આયોજિત સંસ્કૃતિ સમજવામાં મદદ કરશે.

IMPORTANT

આગામી પ્રકરણમાં આપણે 'સિંધુ ખીણ સભ્યતા' નો અભ્યાસ કરીશું, જે ભારતની પ્રથમ શહેરી ક્રાંતિ હતી અને પરીક્ષામાં સૌથી વધુ ભાર ધરાવતો વિભાગ છે.

CHAPTER

03

સિંધુ ખીણની સભ્યતા: પ્રથમ શહેરીકરણ

ભારતની સૌથી પ્રાચીન અને વિકસિત સભ્યતાનું વ્યવસ્થિત સંશોધન અને નગર આયોજન.

સિંધુ ખીણની સભ્યતા: પ્રથમ શહેરીકરણ

આશરે ૪,૫૦૦ વર્ષ પહેલાં, જ્યારે વિશ્વના મોટાભાગના પ્રદેશો હજુ પણ આદિમ અવસ્થામાં હતા, ત્યારે ભારતીય ઉપખંડના વાયવ્ય ભાગમાં એક એવી સંસ્કૃતિ પાંગરી હતી જેનું નગર આયોજન આજના આધુનિક સ્માર્ટ સિટીઝને પણ પડકાર ફેંકી શકે તેવું હતું. ૨,૫૦,૦૦૦ થી વધુ ચોરસ કિલોમીટરમાં ફેલાયેલી આ સભ્યતા માત્ર ઈંટોના બાંધકામ પૂરતી મર્યાદિત નહોતી, પરંતુ તે તે સમયની સૌથી પ્રગતિશીલ આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાનું પ્રતીક હતી. શિસ્તબદ્ધ ગટર વ્યવસ્થા, પ્રમાણિત વજન-માપ અને સમુદ્ર પારનો વેપાર એ સાબિત કરે છે કે હડપ્પીય પ્રજા વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતી હતી.

KEY TAKEAWAY

હડપ્પીય સભ્યતાના ઉદભવ, વિસ્તાર અને પતનના કારણોનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ • ગુજરાતના મુખ્ય સ્થળો જેમ કે ઘોળાવીરા અને લોથલની વિશેષતાઓ અને તેમની જળ વ્યવસ્થાપન પ્રણાલી • સિંધુ ખીણના લોકોનું સામાજિક-આર્થિક માળખું અને તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓનું પરીક્ષાલક્ષી તારણ • મુખ્ય હડપ્પીય નગરો વચ્ચેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ અને સંશોધનકર્તાઓની ભૂમિકા.

૧. સિંધુ સંસ્કૃતિની શોધ અને નગર આયોજનની વિશેષતાઓ

સિંધુ ખીણની સભ્યતાની શોધ એ ભારતીય ઇતિહાસની સૌથી ક્રાંતિકારી ઘટના ગણાય છે. ૧૯૨૧માં દયારામ સહાનીએ હડપ્પા અને ૧૯૨૨માં રાખાલદાસ બેનરજીએ મોહેં-જો-દડોની શોધ કરી ત્યારે વિશ્વ સમક્ષ ભારતની પૌરાણિકતા ઉજાગર થઈ. આ સભ્યતાને 'હડપ્પીય સભ્યતા' પણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે હડપ્પા તે પ્રથમ શોધાયેલું સ્થળ હતું. આ સંસ્કૃતિ કાંસ્ય યુગીન (Bronze Age) હતી અને મુખ્યત્વે સિંધુ અને તેની સહાયક નદીઓના કિનારે વિકસી હતી.

નગર આયોજન એ આ સભ્યતાનું સૌથી મજબૂત પાસું હતું. નગરો મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વિભાજિત હતા: 'સીટાડેલ' (ઉપલું નગર) જે કિલ્લેબંધી ધરાવતું હતું અને 'નીચલું નગર' જ્યાં સામાન્ય જનતા રહેતી હતી. રસ્તાઓ એકબીજાને કાટખૂણે છેદતા હતા (Gridded Pattern), જે દર્શાવે છે કે નગરોનું નિર્માણ પૂર્વ-આયોજિત નકશા મુજબ કરવામાં આવ્યું હતું.

નગર આયોજનના મુખ્ય ઘટકો

ગટર વ્યવસ્થા: દરેક ઘરમાંથી નીકળતું ગંદું પાણી મુખ્ય ગટર લાઈનમાં જતું હતું. આ ગટરો પાકી ઈંટોથી બનેલી અને ઢાંકેલી રહેતી હતી, જે તત્કાલીન સ્વાસ્થ્ય જાગૃતિ સૂચવે છે.

પાકી ઈંટોનો વપરાશ: મેસોપોટેમીયાની સંસ્કૃતિમાં તડકે સૂકવેલી ઈંટો વપરાતી હતી, જ્યારે હડપ્પીય સભ્યતામાં ભઠ્ઠીમાં પકવેલી ઈંટોનો વ્યાપક ઉપયોગ થતો હતો. ઈંટોનું કદ (૪:૨:૧) પ્રમાણિત હતું.

જાહેર સ્નાનાગાર: મોર્હે-જો-દડોમાંથી મળી આવેલું વિશાળ સ્નાનાગાર ધાર્મિક અથવા સામાજિક પ્રસંગો માટે વપરાતું હશે તેમ મનાય છે.

PRO TIP

GPSC માં વિધાનવાળા પ્રશ્નો પૂછાય ત્યારે ધ્યાન રાખવું કે 'સીટાડેલ' પશ્ચિમ દિશામાં અને ઊંચાઈ પર હતું, જ્યારે 'નીચલું નગર' પૂર્વ દિશામાં અને મોટા વિસ્તારમાં ફેલાયેલું હતું.

Case Study: મોર્હે-જો-દડોનું ગ્રેટ બાથ (વિશાળ સ્નાનાગાર)

વિશાળ સ્નાનાગારનું માપ અંદાજે ૧૧.૮૮ X ૭.૦૧ મીટર અને ઊંડાઈ ૨.૪૩ મીટર હતી. તેના તળિયે પાણીનું ઝરણા અટકાવવા માટે 'બિટ્યુમેન' (કુદરતી ડામર)નો લેપ કરવામાં આવ્યો હતો, જે વિશ્વમાં વોટરપ્રૂફિંગનું સૌથી જૂનું ઉદાહરણ માનવામાં આવે છે. આ સ્થળ ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ પગથિયાં ધરાવતું હતું અને તેની આસપાસ કપડાં બદલવાની ઓરડીઓ પણ હતી.

૨. આર્થિક જીવન, સામાજિક માળખું અને ધાર્મિક માન્યતાઓ

હડપ્પીય પ્રજા મુખ્યત્વે શાંતિપ્રિય અને વેપારી પ્રજા હતી. તેમનું અર્થતંત્ર ખેતી, પશુપાલન અને વિદેશ વ્યાપાર પર ટકેલું હતું. ગણ, જવ, રાઈ અને વટાણા તેમના મુખ્ય પાક હતા. કપાસનું સૌપ્રથમ ઉત્પાદન આ સભ્યતામાં થયું હોવાથી યુનાનીઓ તેને 'સિન્ડોન' (Sindon) તરીકે ઓળખતા હતા.

સામાજિક રીતે આ સભ્યતા માતૃસત્તાક હોવાના પુરાવા મોટી સંખ્યામાં મળી આવેલી 'માતૃદેવી'ની મૂર્તિઓ પરથી મળે છે. સમાજ વિવિધ વર્ગોમાં વહેંચાયેલું હતું જેમાં શાસક વર્ગ, વેપારી વર્ગ, કારીગરો અને શ્રમિકોનો સમાવેશ થતો હતો.

આર્થિક અને ધાર્મિક લાક્ષણિકતાઓ

વિભાગ	લાક્ષણિકતાઓ
વેપાર	મેસોપોટેમીયા, ઓમાન અને અફઘાનિસ્તાન સાથે દરિયાઈ માર્ગે વેપાર (મેલુહા તરીકે ઓળખાય છે).
ચલણ	વસ્તુ વિનિમય પદ્ધતિ (Barter System) પ્રચલિત હતી, સિક્કાઓનો અભાવ હતો.
ધર્મ	પશુપતિ શિવ, માતૃદેવી, પ્રકૃતિ પૂજા (પીપળો) અને પવિત્ર પશુ (ખૂંઘવાળો બળદ) ની પૂજા.
લિપિ	ચિત્રલિપિ (Boustrophedon) જે ડાબેથી જમણે અને જમણેથી ડાબે લખાતી હતી; જે હજુ સુધી ઉકેલી શકાઈ નથી.

WARNING

પરીક્ષામાં 'સિંધુ ખીણના લોકો લોખંડથી પરિચિત હતા' એવું વિધાન ખોટું છે. તેઓ તાંબુ, કાસું, સોનું અને ચાંદીથી પરિચિત હતા પણ લોખંડથી અજાણ હતા.

દાખલો: પશુપતિ શિવની મુદ્રા (Seal)

મોર્હે-જો-દડોમાંથી મળેલી એક મુદ્રામાં ત્રિમુખ દેવ આસન પર બેઠેલા છે, જેની આસપાસ હાથી, વાઘ, ગેંડો અને ભેંસ છે, જ્યારે નીચે બે હરણ છે. આ જહોન માર્શલ દ્વારા 'પ્રોટો-શિવ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે.

૩. ગુજરાતના વિશિષ્ટ સ્થળો: ધોળાવીરા, લોથલ અને રંગપુરનું મહત્વ

ગુજરાત હડપ્પીય સભ્યતાનું સૌથી મહત્વનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. આઝાદી પછી ભારતમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સૌથી વધુ સ્થળો ગુજરાતમાં શોધાયા છે.

ધોળાવીરા (કચ્છ)

ધોળાવીરા એ હડપ્પીય સભ્યતાનું આધુનિક એન્જિનિયરિંગનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. તે કચ્છના ભચાઉ તાલુકાના ખદીર બેટમાં આવેલું છે. તેની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે:

ત્રિસ્તરીય નગર આયોજન: અન્ય નગરો બે ભાગમાં હતા, જ્યારે ધોળાવીરા ત્રણ ભાગમાં (ઉપલું નગર, મધ્યમ નગર, નીચલું નગર) વહેંચાયેલું હતું.

વોટર હાવેસ્ટિંગ સિસ્ટમ: પાણીના સંગ્રહ માટે વિશાળ જળાશયો અને નહેરોની વ્યવસ્થા હતી.

સાઇન બોર્ડ: ૧૦ મોટા અક્ષરોવાળું વિશ્વનું સૌથી જૂનું સાઇન બોર્ડ અહીંથી મળ્યું છે.

લોથલ (અમદાવાદ)

અમદાવાદના ધોળકા તાલુકામાં ભોગાવો નદીના કિનારે આવેલું લોથલ એ 'મરેલાઓનો ટેકરો' કહેવાય છે. તે વિશ્વનું સૌથી જૂનું 'ડોકયાર્ડ' (બંદર) ધરાવે છે.

ગોદી (Dockyard): પાકી ઈંટોથી બનેલી ગોદી જેમાં ભરતી-ઓટના સમયે વહાણો લાંગરવામાં આવતા હતા.

મણકા બનાવવાની ફેક્ટરી: અહીંથી મોટી સંખ્યામાં મણકા અને તેને બનાવવાની ભઠ્ઠીઓ મળી આવી છે.

અગ્નિવેદીઓ: યજ્ઞ માટેની વેદીઓના પુરાવા અહીં જોવા મળે છે.

NOTE

રંગપુર (સુરેન્દ્રનગર/અમદાવાદ સરહદ) એ ગુજરાતમાં શોધાયેલું પ્રથમ હડપ્પીય સ્થળ હતું (૧૯૩૧ - એમ.એસ. વત્સ). અહીંથી ડાંગરના ફોતરાં મળી આવ્યા છે.

૪. હડપ્પા, મોહેં-જો-દડો અને રાખીગઢી: એક તુલનાત્મક અભ્યાસ

આ ત્રણેય સ્થળો સભ્યતાના કેન્દ્રીય બિંદુ સમાન હતા, પરંતુ દરેકની પોતાની અલગ ભૌગોલિક અને વહીવટી લાક્ષણિકતા હતી.

વિશેષતા	હડપ્પા	મોહેં-જો-દડો	રાખીગઢી
નદી	રાવી	સિંધુ	ઘઘર-હાકરા
મુખ્ય શોધ	અન્નભંડાર (૬ ની બે હાર), આર-૩૭ કબ્રસ્તાન	વિશાળ સ્નાનાગાર, નર્તકીની કાંસ્ય મૂર્તિ	ભારતનું સૌથી મોટું હડપ્પીય સ્થળ
હાલનું સ્થાન	પંજાબ, પાકિસ્તાન	સિંધ, પાકિસ્તાન	હરિયાણા, ભારત

રાખીગઢીનું મહત્વ

તાજેતરના ઉત્ખનન મુજબ રાખીગઢી (હરિયાણા) એ સમગ્ર સિંધુ સભ્યતાનું સૌથી મોટું સ્થળ માનવામાં આવે છે (અગાઉ મોહેન્જો-દડો ગણાતું હતું). અહીંથી ડીએનએ નમૂનાઓ લેવામાં આવ્યા છે જે સૂચવે છે કે હડપ્પીય લોકો અને આર્યો વચ્ચેના સંબંધો વિશેના પ્રવર્તમાન સિદ્ધાંતોમાં ફેરફાર જરૂરી છે.

IMPORTANT

હમેશા અધિકૃત સોર્સ જેમ કે એએસઆઈ (ASI - Archaeological Survey of India) ના અહેવાલો મુજબ માહિતીની પુષ્ટિ કરવી.

પ. સભ્યતાના પતનના કારણો અને GPSC વિશ્લેષણ

આ ભવ્ય સભ્યતાનું પતન અચાનક થયું નહોતું, પરંતુ તે લાંબી પ્રક્રિયા હતી. ૧૯૦૦ ઈ.સ. પૂર્વેની આસપાસ આ સભ્યતાનો ઘાસ શરૂ થયો હતો.

પતનના સંભવિત કારણો

૧. પૂર: માર્શલ અને રાવના મતે સિંધુ કે સહાયક નદીઓમાં આવેલા ભયાનક પૂર.
૨. આર્યોનું આક્રમણ: વહીવટના મતે આર્યોએ આક્રમણ કરીને આ નગરોનો નાશ કર્યો (ઇન્દ્રને 'પુરંદર' - કિલ્લા તોડનાર કહ્યા છે). જોકે, આ મત હવે નકારવામાં આવે છે.
૩. પર્યાવરણીય ફેરફાર: નદીઓએ માર્ગ બદલ્યો અથવા સરસ્વતી નદી સુકાઈ જવી.
૪. રોગચાળો: કેનેડીના મતે મેલેરિયા જેવા રોગચાળાને કારણે વસ્તી નાશ પામી.

GPSC માં પૂછાયેલા પાછલા વર્ષોના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ

તાજેતરની GPSC Prelims માં વિધાન વાળા પ્રશ્નોમાં હડપ્પીય ખેતીમાં વપરાતા ઓજારો (જેમ કે લાકડાના હળ) અને લો-થલના વિદેશ વેપાર પર પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. ધોળાવીરાને યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટ (૨૦૨૧) માં સ્થાન મળ્યા બાદ ગુજરાતના સ્થળોનું મહત્વ વધી ગયું છે.

Action Steps

૧. હડપ્પીય સભ્યતાનો નકશો દોરી ભારતના મુખ્ય ૫ અને ગુજરાતના મુખ્ય ૫ સ્થળો અંકિત કરો. ૨. સિંધુ ખીણના લોકો દ્વારા વપરાતી ધાતુઓ અને કિંમતી પથ્થરો ક્યાંથી મંગાવવામાં આવતા તેની યાદી બનાવો (દા.ત. લેપિસ લાઝુલી - અફઘાનિસ્તાન). ૩. ગુજરાતમાં સ્થિત હડપ્પીય સ્થળો અને તેમના ઉત્ખનનકર્તાઓના નામોનું ટેબલ મોઢે કરો. ૪. ધોળાવીરાની જળ વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિ પર ૨૦૦ શબ્દોની ટૂંકનોંધ લખો જે મુખ્ય પરીક્ષામાં કામ લાગશે. ૫. જીસીઈઆરટી (GCERT) અને એનસીઈઆરટી (NCERT) ના ધોરણ ૬ અને ૧૧ ના ઇતિહાસના પ્રકરણો વાંચી ફેક્ટ્સ ચેક કરો.

Frequently Asked Questions

Q: શું સિંધુ ખીણ સભ્યતાના લોકો ઘોડાથી પરિચિત હતા?

A: સામાન્ય રીતે સિંધુ સભ્યતાના લોકો ઘોડાથી પરિચિત નહોતા, પરંતુ ગુજરાતના સુરકોટડા ખાતેથી ઘોડાના અસ્થિ મળી આવ્યા છે, જે અપવાદરૂપ છે. જોકે, તેમના રોજબરોજના જીવનમાં ઘોડાનું કોઈ પણ પ્રાણી તરીકેનું વિશેષ મહત્વ કે ચિત્રણ મુદ્રાઓમાં જોવા મળતું નથી.

Q: સિંધુ ખીણની લિપિ હજુ સુધી કેમ ઉકેલી શકાઈ નથી?

A: આ લિપિ 'પિક્ટોગ્રાફિક' (ચિત્રાત્મક) છે અને તેમાં અક્ષરોની સંખ્યા ૪૦૦ થી ૬૦૦ જેટલી છે. વધુમાં, હજુ સુધી મેસોપોટેમીયાની જેમ દ્વિભાષી લેખ (Bilingual text) મળ્યા નથી, જે લિપિ ઉકેલવામાં અવરોધ ઉભા કરે છે.

Q: લોથલને 'પોર્ટ સિટી' કેમ કહેવામાં આવે છે?

A: લોથલમાં વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન કૃત્રિમ બંદર (Artificial Dockyard) મળી આવ્યું છે. સાબરમતી અને ભોગાવો નદીના સંગમ નજીક ફેલાયેલા આ સ્થરેથી પરિચિત અખાતની મહોરો મળી આવી છે, જે સાબિત કરે છે કે તે સમુદ્ર માર્ગે થતા વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું.

Practice Questions

નીચેના પૈકી કયું હડપ્પીય સ્થળ 'ત્રિસ્તરીય નગર આયોજન' માટે જાણીતું છે?

☐ A હડપ્પા	☐ B લોથલ
☐ C ધોળાવીરા	☐ D કાલીબંગાન

Answer: C Explanation: ધોળાવીરા એકમાત્ર એવું હડપ્પીય નગર છે જે ત્રણ ભાગોમાં (સીટાડેલ, મિડલ ટાઉન અને લોઅર ટાઉન) વિભાજિત હતું.

સિંધુ ખીણની સભ્યતાના કયા સ્થળેથી 'ડાંગરના ફોતરા' ના પુરાવા મળ્યા છે?

☐ A રંગપુર અને લોથલ	☐ B મોહેન્-જો-દડો અને હડપ્પા
☐ C રાખીગઢી	☐ D બાણાવલી

Answer: A Explanation: ગુજરાતના રંગપુર અને લોથલમાંથી ચોખા (ડાંગર) ના પુરાવા મળી આવ્યા છે, જે સૂચવે છે કે અહીંના લોકો ડાંગરની ખેતીથી પરિચિત હતા.

હડપ્પીય લોકો કઈ ધાતુથી અજાણ હતા?

☐ A તાંબુ	☐ B સોનું
☐ C લોખંડ	☐ D સીસું

Answer: C Explanation: સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ કાંસ્ય યુગીન હતી; ભારતમાં લોખંડનો ઉપયોગ વૈદિક યુગના અંત ભાગમાં શરૂ થયો હતો (આશરે ૧૦૦૦ ઈ.સ. પૂર્વે).

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે ભારતના સુવર્ણ ઇતિહાસના પ્રથમ પ્રકરણ - સિંધુ ખીણની સભ્યતાનો અભ્યાસ કર્યો. આપણે જોયું કે કેવી રીતે તેમનું નગર આયોજન, સામાજિક માળખું અને વ્યવસાયિક દ્રષ્ટિકોણ તે સમય કરતા ઘણો આગળ હતો. ખાસ કરીને ગુજરાતના ઘોળાવીરા અને લોથલ જેવા સ્થળોએ ભારતીય ઇતિહાસને વૈશ્વિક ક્લક પર ગૌરવ અપાવ્યું છે. આ સભ્યતાનું પતન કુદરતી પરિબલોને આભારી હતું, પરંતુ તેમની નગર સ્થાપત્યની અસરો ત્યારબાદની સંસ્કૃતિઓમાં પણ જોવા મળે છે.

IMPORTANT

હડપ્પીય સભ્યતાના નગર આયોજન અને આધુનિક ભારતની 'સ્માર્ટ સિટી' યોજના વચ્ચેની સમાનતાઓનું વિશ્લેષણ આગામી મુખ્ય પરીક્ષાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અત્યંત મહત્વનું છે.

CHAPTER

04

વૈદિક યુગ અને ઉત્તર વૈદિક કાળ

આર્યોનું આગમન, વેદોની રચના અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયાના મૂલ્યો.

વૈદિક યુગ અને ઉત્તર વૈદિક કાળ

સિંધુ ખીણની સભ્યતાના પતન પછી ભારતીય ઉપખંડમાં જે નવી સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો, તેને આપણે 'વૈદિક સંસ્કૃતિ' તરીકે ઓળખીએ છીએ. શું તમે જાણો છો કે ભારતીય તત્ત્વચિંતન અને વહીવટી માળખાના મૂળિયાં ૩૫૦૦ વર્ષ જૂના આ કાળમાં રોપાયા હતા? આ પ્રકરણમાં આપણે આર્યોના આગમનથી લઈ લોહયુગની શરૂઆત સુધીના સામાજિક અને રાજકીય પરિવર્તનોનો અભ્યાસ કરીશું, જે GPSC પરીક્ષાના દ્રષ્ટિકોણથી અત્યંત નિર્ણાયક છે.

KEY TAKEAWAY

ઋગ્વૈદિક અને ઉત્તર વૈદિક કાળ વચ્ચેના સામાજિક-આર્થિક તફાવતોનું વિશ્લેષણ • વેદ, ઉપનિષદ અને પ્રમુખ વૈદિક સાહિત્યની પરીક્ષાલક્ષી સમજ • સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં આવેલા ક્રમિક ફેરફારો અને તેના કારણો • વૈદિક વહીવટી સંસ્થાઓ જેવી કે સભા અને સમિતિનું મહત્વ • પ્રાચીન નદીઓના નામ અને વર્તમાન ભૌગોલિક સ્થિતિ વચ્ચેનો સંબંધ.

ઋગ્વૈદિક કાળ: સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સ્થિતિ

ઋગ્વૈદિક કાળ (અંદાજે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ૧૦૦૦) મુખ્યત્વે 'સપ્ત સિંધુ' પ્રદેશમાં કેન્દ્રિત હતો. આ સમયગાળાની માહિતીનો મુખ્ય સ્ત્રોત 'ઋગ્વેદ' છે, જે વિશ્વનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. આર્યો મુખ્યત્વે પશુપાલક સમુદાય હતા અને તેમનું જીવન અસ્થાયી અથવા અર્ધ-સ્થાયી હતું.

રાજકીય માળખું

ઋગ્વૈદિક રાજનીતિનો પાયો 'કુળ' હતો. અનેક કુળ મળીને 'ગ્રામ', ગ્રામ મળીને 'વિશ' અને અનેક વિશ મળીને 'જન' બનતા હતા. રાજાને 'ગોપતિ' અથવા 'જનસ્ય ગોપા' કહેવામાં આવતો, જેનો અર્થ પશુઓનો રક્ષક થતો હતો. રાજાની સત્તા નિરંકુશ નહોતી; 'સભા' અને 'સમિતિ' જેવી લોકતાંત્રિક સંસ્થાઓ રાજા પર અંકુશ રાખતી હતી.

આર્થિક સ્થિતિ

આર્યોની અર્થવ્યવસ્થાનો મુખ્ય આધાર ગાય હતી. ગાયને 'અઘન્યા' (ન મારવા યોગ્ય) ગણવામાં આવતી. યુદ્ધો જમીન માટે નહીં પણ ગાયો માટે થતા, જેને 'ગવિષ્ઠિ' કહેવામાં આવતું હતું. ખેતી ગૌણ વ્યવસાય હતો. નિષ્ક (Nishka) નામના સોનાના આભૂષણનો ઉપયોગ વિનિમયના માધ્યમ તરીકે થતો હોવાના પુરાવા મળે છે.